

‘અંગવિજ્ઞા’માં નિર્દિષ્ટ

ભારતીય-ગ્રીક-કાલીન અને ક્ષત્રપકાલીન સિક્કા

- હ. ભાયાણી

(૧)

સદગત મુનિ શ્રીપુણ્યવિજય વડે સંપાદિત પ્રાકૃત ગ્રંથ ‘અંગવિજ્ઞા’ (પ્રાકૃત ગ્રંથ પરિષદ, ક્રમાંક ૧, ૧૯૫૭)માં ઈસવી ચોથી શતાબ્દીની (તથા તેની પૂર્વવર્તી બે-ત્રણ શતાબ્દીઓની), જીવનનો ભાગ્યે જ કોઈ પ્રદેશ બાકી રહે તેવી અઢઢક શબ્દ-સામગ્રીનો સંચય છે. અને સંપાદકે મોટા કદના ૮૭ જેટલાં પૃષ્ઠોમાં સવિસ્તર વર્ગીકૃત શબ્દસૂચિ આપીને અભ્યાસીઓને ઘણી સગવડ કરી આપી છે.

‘અંગવિજ્ઞા’માં એક સ્થાને ધનને લગતી વિગતો આપતાં સુવર્ણમાષક, રજતમાષક, દીનારમાષક, પાણ(?)માસક, કાર્ષાપણ, ક્ષત્રપક, પુરાણ અને સતેરક એટલા સિક્કાઓનો નિર્દેશ છે (પૃ. ૬૬, પદ્યાંક ૧૮૫-૮૧૬). બીજા એક સ્થાને આ ઉપરાંત અર્ધમાષ, કાકળી અને ‘અઢ્ઢા’નો નિર્દેશ છે. અન્યત્ર પણ બે સ્થાને સિક્કાઓનો ઉલ્લેખ છે (પૃ. ૭૨, ૧૮૯).

આ સિક્કાઓનું ગ્રંથની ભૂમિકામાં સદૃત વાસુદેવશરણ અગ્રવાલે જે સવિસ્તર વિવરણ આપ્યું છે તે ઇતિહાસરસિકોના ધ્યાન પર આવે તે માટે નીચે ઉદ્ઘૃત કર્યું છે.

‘મૌર્યકાલથી ગુપ્તકાલ’માં (‘ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’, ગ્રંથ ૨, ૧૯૭૨) રમેશ જમીનદારે આમાંથી કાઢાવણનો (પૃ. ૧૭૭) તથા ભોગીલાલ સાંહેસરાણે કાઢાવણ, ક્ષત્રપક અને સતેરકનો (પૃ. ૨૨૭) ઉલ્લેખ કર્યો છે. ‘અંગવિજ્ઞા’ના પાંચમા પરિશિષ્ટના બારમા વિભાગમાં પૃ. ૬૬ તથા ૭૨ ઉપર નિર્દિષ્ટ સિક્કાઓની સૂચિ આપી છે.

જમીનદારે ‘પ્રાક્-ગુપ્તકાલીન ભારતીય સિક્કાઓ’માં (૧૯૯૮), પૃષ્ઠ ૧૩૪ ઉપર ‘અંગવિજ્ઞા’માંથી કાઢાવણ અને ક્ષત્રપકનો નિર્દેશ કર્યો છે. તેમણે જણાવ્યું છે તેમ ‘વિદ્યાપીઠ’ દ્વિમાસિકમાં કેટલાંક વરસ પહેલાં પ્રકાશિત લેખમાળા એમના એ પુસ્તક રૂપે હવે સુલભ બને છે. એમાં લેખકે સિક્કાવિજ્ઞાન વિશે તથા ભારતીય સિક્કાશાસ્ત્ર વિશે સામાન્ય માહિતી આપીને પછી ચિન્હિત સંજ્ઞા વાળા સિક્કાઓ, નગર, ગણ અને જનપદના સિક્કા તથા વિદેશી શાસકોના સિક્કા વિશે વ્યવસ્થિત માહિતી આપી છે. આથી સિક્કાશાસ્ત્રને લગતા સાહિત્યનો ગુજરાતીમાં અભાવ જેવી દશામાં એક પ્રમાણભૂત પુસ્તક લેખે એનું મૂલ્ય ઉઘાડું છે.

(२)

‘इसी प्रकरण (१, २) में घन का विवरण देते हुए कुछ सिक्कों के नाम आये हैं, जैसे स्वर्णमासक, रजतमासक, दीनारमासक, णाणमासक, काहापण, क्षत्रपक, पुराण और सतेरक । इनमें से दीनार कुषाणकालीन प्रसिद्ध सोने का सिक्का था जो गुप्तकाल में भी चालू था । णाण संभवतः कुषाण सम्राटों का चलाया हुआ मोटा गोल घड़ी आकृति का तांबे का पैसा था जिसके लाखों नमूने आज भी पाये गये हैं । कुछ लोगों का अनुमान है कि ननादेवी की आकृति सिक्कों पर कुषाणकाल में बनाई जाने लगी थी और इसीलिए चालू सिक्कों को नाणक कहा जाता था । पुराण शब्द महत्वपूर्ण है जो कुषाणकाल में चांदी की पुरानी आहत मुद्राओं (अंग्रेजी पंचमार्कड) के लिए प्रयुक्त होने लगा था, क्योंकि नये ढाले गये सिक्कों की अपेक्षा वे उस समय पुराने समझे जाने लगे थे यद्यपि उनका चलन बेरोक-टोक जारी था । हुविष्क के पुण्यशाला लेख में ११०० पुराण सिक्कों के दान का उल्लेख आया है । खत्तपक संज्ञा चांदी के उन सिक्कों के लिए उस समय लोक में प्रचलित थी जो उज्जैनी के शकवंशी महाक्षत्रपों द्वारा चालू किये गये थे और लगभग पहली शती से चौथी शती तक जिनकी बहुत लम्बी श्रृंखला पायी गई है । इन्हें ही आरम्भ में रुद्रदामक भी कहा जाता था । सतेरक यूनानी स्टेटर सिक्के का भारतीय नाम है । सतेरक का उल्लेख मध्यएशिया के लेखों में तथा वसुबन्धु के अभिधर्मकोश में भी आया है ।

पृष्ठ ७२ पर सुवर्ण-काकिणी, मासक-काकिणी, सुवर्णगुञ्जा और दीनार का उल्लेख हुआ है । पृ. १८९ पर सुवर्ण और कार्षापण के नाम हैं । पृ. २१५-२१६ पर कार्षापण और णाणक, मासक, अद्धमासक, काकणी और अट्टभाग का उल्लेख है । सुवर्ण के साथ सुवर्ण-माषक और सुवर्ण-काकिणी का नाम विशेष रूप से लिया गया है (पृ. २१६) ।

अध्याय ५६ में इसके अतिरिक्त कुछ प्रचलित मुद्राओं के नाम भी हैं, जो उस युग का वास्तविक द्रव्य घन था; जैसे काहावण (कार्षापण) और णाणक । काहावण या कार्षापण कई प्रकार के बताये गये हैं । जो पुराने समय से चले आते हुए मौर्य या शुंग काल के चांदी के कार्षापण थे उन्हें इस युग में पुराण कहने लगे थे, जैसा कि अंगविज्जा के महत्वपूर्ण उल्लेख से (आदिमूलेसु पुराणे बूया) और कुषाणकालीन पुण्यशाला स्तम्भ लेख से ज्ञात होता है (जिसमें ११०० पुराण मुद्राओं का उल्लेख है) । पृ. ६६ पर भी पुराण नामक कार्षापण का उल्लेख है । पुरानी

कार्षापण मुद्राओं के अतिरिक्त नये कार्षापण भी ढाले जाने लगे थे । वे कई प्रकार के थे, जैसे उत्तम काहावण, मण्डिम काहावण, जहण्ण (जघन्य) काहावण । अंगविज्जा के लेखक ने इन तीन प्रकार के कार्षापणों का और विवरण नहीं दिया । किन्तु ज्ञात होता है कि वे क्रमशः सोने, चांदी और तांबे के सिक्के रहे होंगे, जो उस समय कार्षापण कहलाते थे । सोने के कार्षापण अभी तक प्राप्त नहीं हुए किन्तु पाणिनि सूत्र ४.३.१५३ (जातरूपेभ्यः परिमाणे) पर 'हाटकं कार्षापणं' यह उदाहरण काशिका में आया है । सूत्र ५.२.१२० (रूपादाहत प्रशंसयोर्यप्) के उदाहरणों में रूप्य दीनार, रूप्य केदार और रूप्य कार्षापण इन तीन सिक्कों के नाम काशिका में आये हैं । ये तीनों सोने के सिक्के ज्ञात होते हैं । अंगविज्जा के लेखक ने मोटे तौर पर सिक्कों के पहले दो विभाग किए - काहावण और णाणक । इनमें से णाणक तो केवल तांबे के सिक्के थे । और उनकी पहचान कुषाणकालीन उन मोटे पैसों से की जा सकती है जो लाखोंकी संख्या में वेमतक्षम, कनिष्क, हुविष्क, वासुदेव आदि सम्राटों ने ढलवाये थे । णाणक का उल्लेख मृच्छकटिक में भी आया है, जहां टीकाकार ने उसका पर्याय शिवाङ्क टंक लिखा है । यह नाम भी सूचित करता है कि णाणक कुषाणकालीन मोटे पैसे ही थे, क्योंकि उनमें से अधिकांश पर नन्दीवृष के सहारे खड़े हुए नन्दिकेश्वर शिव की मूर्ति पाई जाती है । णाणक के अन्तर्गत तांबे के और भी छोटे सिक्के उस युग में चालू थे जिन्हें अंगविज्जा में मासक, अर्धमासक, काकणि और अट्टा कहा गया है । ये चारों सिक्के पुराने समय के तांबे के कार्षापण से संबंधित थे जिसकी तौल सोलह मासे या अस्सी रत्ती के बराबर होती थी । उसी तौल माप के अनुसार मासक सिक्का पांच रत्ती का, अर्धमासक ढाई रत्ती का, काकणि सवा रत्ती की और अट्टा या अर्धकाकणि उससे भी आधी तौल की होता था । इन्हीं चारों में अर्धकाकणि पच्चवर (प्रत्यवर) या सबसे छोटा सिक्का था । कार्षापण सिक्कों को उत्तम, मध्यम और जघन्य इन तीन भेदों में बांटा गया है । इसकी संगति यह ज्ञात होती कि उस युग में सोने, चांदी और तांबे के तीन प्रकार के नये कार्षापण सिक्के चालू हुए थे । इनमें से हाटक कार्षापण का उल्लेख काशिका के आधार पर कह चुके हैं । वे सिक्के वास्तविक थे या केवल गणित अर्थात् हिसाब किताब के लिये प्रयोजनीय थे इसका निश्चय करना संदिग्ध है, क्योंकि सुवर्ण कार्षापण अभी तक प्राप्त नहीं हुए । चांदी के कार्षापण भी दो प्रकार के थे । एक नये और दूसरे मौर्य श्रृंग काल के बत्तीस रत्ती वाले पुराण कार्षापण । चांदी के कार्षापण कौन से थे इसका निश्चय करना भी कठिन है । संभवतः यूनानी

या शक-यवन राजाओं के ढलवाये हुए चांदी के सिक्के नये कार्षापण कहे जाते थे। सिक्कों के विषय में अंगविज्जा की सामग्री अपना विशेष महत्त्व रखती है। पहले की सूची में (पृ. ६६) खतपक और सत्तेरक इन दो विशिष्ट मुद्राओं के नाम आ भी चुके हैं। मासक सिक्के भी चार प्रकार के कहे गये हैं - सुवर्ण मासक, रजत मासक, दीनार मासक और चौथा केवल मासक जो तांबे का था और जिसका संबंध णाणक नामक नये तांबे के सिक्के से था। दीनार मासक की पहचान भी कुछ निश्चय से की जा सकती है, अर्थात् कुषाण युग में जो दीनार नामक सोने का सिक्का चालू किया था और जो गुप्त युग तक चालू रहा, उसी के तोलमान ये संबंधित छोटे सोने का सिक्का दीनार मासक कहा जाता रहा होगा। ऐसे सिक्के उस युग में चालू थे यह अंगविज्जा के प्रमाण से सूचित होता है। वास्तविक सिक्कों के जो नमूने मिले हैं उनमें सोने के पूरी तौल के सिक्कों के अष्टमांश भाग तक के छोटे सिक्के कुषाण राजाओं की मुद्राओं में पाये गये हैं (पंजाब संग्रहालय सूची संख्या ३४, ६७, १२३, १३५, २१२, २३७), किन्तु संभावना यह है कि षोडशांश मोल के सिक्के भी बनते थे। रजतमासक के तात्पर्य चांदी के रौप्यमासक ये ही था। सुवर्णमासक यह मुद्रा ज्ञात होती है जो अस्सी रत्ती के सुवर्ण कार्षापण के अनुमान से पांच रत्ती तौल की बनाई जाती थी।

इसके बाद कार्षापण और णाणक इन दोनों के विभाग की संख्या का कथन एक से लेकर हजार तक किन लक्षणों के आधार पर किया जाना चाहिए यह भी बताया गया है। यदि प्रश्नकर्ता यह जानना चाहे कि गड़ा हुआ धन किसमें बंधा हुआ मिलेगा तो भिन्न भिन्न लोगों के लक्षणों से उत्तर देना चाहीये। थैली में (धविका) चमड़े की थैली में (चम्मकोस), कपड़े की पोटली में (पोटुलिकागत) अथवा अट्टिगत (अंटी की तरह वस्त्र में लपेटकर), सुत्तबद्ध, चक्रबद्ध, हेत्तिबद्ध-पिछले तीन शब्द विभिन्न बन्धनों के प्रकार थे जिनका भेद अभी स्पष्ट नहीं है। कितना सुवर्ण मिलने की संभावना है इसके उत्तर में पांच प्रकार की सोने की तौल कही गई है, अर्थात् एक सुवर्णभर, अष्ट भाग सुवर्ण, सुवर्णमासक (सुवर्ण का सोलहवां भाग), सुवर्ण काकिणि (सुवर्ण का बत्तीसवां भाग) और पल (चार कर्ष के बराबर)।'

(३)

उपरना विवरणमां जे सत्तेरक नामनो सिक्को छे ते यूनानी स्टैटर (stater) होवानुं अग्रवाले तेम ज सांडेसराए कह्युं छे। परंतु बीजी एक शक्यता पण विचारी

શકાય । કેટલાક ભારતીય-ગ્રીક સિક્કાઓ પર અગ્રભાગે ગ્રીક લિપિમાં અને પૃષ્ઠભાગે ધ્રોણી લિપિમાં જે લખાણ છે તેમાં રાજાના એક બિરુદ તરીકે Soteras / સોતરસ (= ત્રાતાસ્ય) આપેલું છે. આ Soter પરથી સંસ્કૃત રૂપ 'સતેરક' થયું હોય, જેમ રુદ્રદામાનો સિક્કો તે 'રુદ્રદામક' તેમ સતેરનો સિક્કો તે 'સતેરક' : 'પારુથક દ્રમ્મ', 'સ્પર્થક' એ સિક્કાનામોમાં પણ 'ક' પ્રત્યય રહેલો છે. Soter અને 'સતેરક'નું ઉચ્ચારસામ્ય અધિક છે. જેમ Apolodotas નું પ્રાકૃત 'અપલદત' કરાયું, તેમાં ગ્રીક Oને માટે 'અ' મળે છે, તે જ પ્રમાણ Soter ના Oને સ્થાને 'સતેરક' માં 'અ' છે.

સંસ્કૃતમાં શૌટિર 'અભિમાની', શૌટીર્ય 'અભિમાન, પૌરુષ' એ શબ્દો મહાભારત-કાલીન છે । એ ઉપરાંત શૌણ્ડીર તથા રૂપાંતરે શૌણ્ડિર અને શૌંડીર તથા નામ શૌણ્ડીર્ય કે શૌણ્ડર્ય એ પ્રમાણે મળે છે । 'વીર' અને 'વીરતા' એવા અર્થ પણ નોંધાયા છે. પ્રાકૃતમાં સોંડીર, સોંડીર 'શૂર', 'શૂરતા' એવા શબ્દો છે. મારી એવી અટકલ છે કે મૂળ શબ્દ સં. શૌટીર, પ્રા. સોંડીર હોય, અને એ આ ગ્રીક - Soter 'ત્રાતા' ઉપરથી સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમાં લેવાયો હોય । શૌણ્ડીર, સોંડીર એ રૂપાંતરો પછીથી કદાચ શૌણ્ડ 'વ્યસની, નિપુણ' સાથે જોડી દેવાયાથી થયા હોય ।

* * *

પ્રિયતમા વડે પ્રિયતમનું સ્વાગત

૧. ઈસવી બીજી સદીમાં થયેલા પ્રતિષ્ઠાનના રાજા હાલ સાતવાહનનો, વિવિધ કવિઓએ રચેલાં પ્રાકૃતભાષાનાં મુક્તકોનો જે સંગ્રહ, 'ગાથાસસશતી' કે 'ગાથાકોશ'ને નામે જાણીતો છે, તેની ૧૪૦મી ગાથા નીચે પ્રમાણે છે :
 રચ્છ-પઇણ-ગણુપ્પલા તુમં સા પડિચ્છ એતં ।
 દાર-ણિહિએહિં દોહિં વિ મંગલ-કલસેહિં વ થણેહિં ॥
 અર્થ : તારા આવવાના માર્ગ પર દૃષ્ટિનાં નીલકમળ બિછાવીને અને દ્વારપ્રદેશ પર સ્તનકલશ રાખીને તે તારું સ્વાગત કરવા ઝુખી છે.
 અહીં, આવી રહેલા નાયકના સ્વાગત માટે પુષ્પો અને મંગલ કલશને સ્થાને પ્રતીક્ષા કરતી નાયિકાના નયનકુવલયથી થતો દૃષ્ટિપાત અને તેના કલશ સમા સ્તન હોવાની કલ્પના છે.
૨. બીજા એક મુક્તકનો અનુવાદ હું નીચે આપું છું :
 તરુણીના સ્તનકલશ ઉપર ઝૂલતી, રાતાંલીલાં કિરણાંકુરે સ્પુસ્તી માણેક-નીલમની માઝા : પ્રીતમના હૃદય-પ્રવેશ-ઉત્સવ માટેના મંગલ પૂર્ણકલશ ઉપર તોરણે ઝૂલતી વંદનમાલિકા.

આ વિચારનું વિસ્તરણ ‘અમરુશતક’ના ૨૫મા મુક્તકમાં જોવા મળે છે. કે. હ. ધ્રુવે પોતાના અનુવાદમાં ઉપર્યુક્ત પ્રાકૃત ગાથાનો તુલના માટે નિર્દેશ કરેલો છે. (તે જ પ્રમાણે જોગળેકરે પોતાના ‘ગાથાસત્તશની’ના અનુવાદમાં ‘અમરુશતક’નું મુક્તક તુલના માટે આપ્યું છે.) અમરુનું એ મુક્તક તથા કે.હ.ધ્રુવનો અનુવાદ હું નીચે આપું છું :

દીર્ઘા વંદનમાલિકા વિરચિતા દૃષ્ટ્યૈવ નેંદીવરૈઃ

પુષ્પાણાં પ્રકરઃ સ્મિતેન રચિતો નો કુંદ-જાત્યાદિધિઃ ।

દત્તો સ્વેદમુચાપયોધર-ધરેણાધ્યૌ ન કુંભાંભસા

સ્વૈરેવાયવયૈઃ પ્રિયસ્ય વિશતસ્ તન્વ્યા કૃતં મંગલમ્ ॥

(‘દૃષ્ટ્યૈવ’ને બદલે ‘પાઠાંતર’ ‘નેત્રૈર્ વિનેં’)

‘દ્વારે વંદનમાલ દીર્ઘ સુહવે નેને, ન નીલોત્પલે

પૂરે મર્કલડે જ ચોક જુવતી, ના જાઈજૂઈ ફૂલે

ને અર્ધે અરપે પયોધરજળે, ના કુંભકેરા પયે

ઢાલાનાં પગલાં વધાવી વિધ એ અંગે જ તન્વી લિયે.’

આ મુક્તકના ભાવ, સંચારી, રસ વગેરેનું વિવરણ કરતાં ધ્રુવે કહ્યું છે : ‘અહીં પહેલા ચરણમાં ઔત્સુક્ય, બીજા ચરણમાં હાસ અને ત્રીજા ચરણમાં સ્વેદ આદિ ભાવ પ્રતીત થાય છે, તે બધા હર્ષ નામે સંચારી ભાવના સહકારી બની પ્રવાસાનંતર સંભોગશૃંગારનું પોષણ કરે છે. ‘સરસ્વતી કંઠધરણ’ પ્રમાણે સમાહિત અલંકાર છે, તે નાયકના પરિતોષ રૂપી ધ્વનિનું અંગ છે. આ વિલાસ નામે સ્વભાવજ અલંકારનો દૃશ્યંત છે. આત્મોપક્ષેપ નર્મ છે. વ્યતિરેક અલંકારનો ધ્વનિ છે’. (પૃ. ૨૫-૨૬) ।

૪. ભોજકૃત ‘શૃંગારપ્રકાર’માં સંભોગશૃંગારના નિરૂપણમાં. રતિપ્રકર્ષના નિમિત્ત લેખે જે પ્રિયાગમન-વાર્તા, પ્રિયસખીવાક્ય વગેરે દર્શાવ્યાં છે, તેમાં એક પ્રકાર મંગલસંવિધાનનો છે. પ્રિયના સ્વાગત માટે દધિ, દુર્વાકુર વગેરે જોગવવાં તે મંગલસંવિધાન. તેનું જે દૃશ્યંત આપ્યું છે, તે અપભ્રંશ ભાષામાં હોઈને તેનો પાઠ ઘણો ભ્રષ્ટ છે (પૃ. ૧૨૨૧). તેનું પુનર્ઘટન કરતાં જે કેટલું સમજાય છે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે :

પ્રિયને આવતો જોતાં જ હર્ષવેશથી તૂટી પડેલ વલય તે શ્વેત જવ, હાસ્ય સ્ફુર્યું તે દહીં, રોમાંચ થયો તે દૂર્વાકુર, પ્રસ્વેદ તે રોચના(?), વંદન તે

મંગલપાત્ર, વિરહોત્કંઠા અદૃશ્ય થઈ તે ઉતારીને પેંકેલું લૂણ, સચ્ચીઓની (આનંદ)અશ્રુધારા તે જલ્લો અભિષેક, વિરહાનલ બુઝાયો તે આરતી—આ રીતે પ્રિયતમના આગમને મુગ્ધાએ મંગલવિધિ સંપન્ન કર્યો । (વી. એમ. કુલકર્ણી સંપાદિત Prakrit Verses in Sanskrit Works on Poetics. ભાગ ૧, પરિશિષ્ટ ૧, પૃ. ૩૪) ।

૫. આનો જ જાણે કે પડયો સોમપ્રભે 'કુમારપાલપ્રતિબોધ'માં પાડ્યો છે. કોશા ગણિકાએ સ્થૂલભદ્રને પોતાને ત્યાં આવતો જોઈ કઈ રીતે તેનું પોતાનાં અંગો વગેરેથી પ્રેમભાવે સ્વાગત કર્યું તે વર્ણવતાં 'કવિ કહે છે :

કલિડ દમ્પણુ વયણ-પડમેણ

રોલંબ-કુલ-સંવલિય, કુસુમ-વુટ્ટિ દિટ્ઠિહિં પયાસિય ।

પલ્હત્થ-ઉવરિલ્લ થણ, કળય-કલસ-મંગલ્લ-દરિસિય ॥

ચંદણુ દંસિડ હસિય-મિસિ, ઇય કોસહિં અસમાણુ ।

ઘર પવિસંતહ તાસુ કિડ, નિય-અંગિહિં સંમાણુ ॥

(૧૧૧૫નું પુનર્મુદ્રણ, પૃ. ૫૦૬, પદ્યાંક ૧૪)

'વદનરૂપી દર્પણ ધર્યું, દૃષ્ટિપાતો વડે ભ્રમર-મંડિત કુસુમવૃષ્ટિ કરી, ઉત્તરીય યસી જતાં પ્રગટ બનેલ સ્તનો વડે માંગલિક કનકકલશ દર્શાવ્યા, હાસ્યવડે ચંદન .. એમ ઘરમાં પ્રવેશ કરતા સ્થૂલભદ્રનું કોશાએ પોતાનાં અંગો વડે અનુપમ સંમાન કર્યું.'

૬. છેવટે વિશ્વનાથના 'સાહિત્યદર્પણ'માંથી :

અત્યુન્નત-સ્તન-યુગ્મા તરલાયતાક્ષી, દ્વારિ સ્થિતા તદુપયાન-મહોત્સવાય ।

સા પૂર્ણ-કુંભ-નવ-નોરજ-તોરણ-સ્રક્-સંભાર-મંગલમયલ-કૃતં વિધતે ॥

'જેનું સ્તનયુગલ અતિ ઉન્નત છે, અને નેત્રો ચંચલ તથા લીંચ છે એવી તે તરૂણી પ્રિયતમના આગમનનો ઉત્સવ મનાવવા દ્વારપ્રદેશમાં ઊભી છે. તેથી પૂર્ણકુંભ, નીલકમલ અને તોરણમાલની મંગલસામગ્રી કશા જ યત્ન વગર ઉપસ્થિત થઈ ગઈ છે.'

આમ, મૂળે બીજ રૂપે જોવા મળતું એક કાવ્યાત્મક ભાવનું વર્ણન ઉત્તરેતર પરંપરામાં કવિઓ દ્વારા કેવું વિસ્તરણ પામતું જાય છે તેનું આ એક સરસ ઉદાહરણ છે.

* * *

‘जुगाइजिणिंदचरियं’ ना एक पद्यनो आधार

वर्धमानसूरिए तेमनी ‘जुगाइजिणिंदचरियं’, वगैरे कृतिओमां पूर्व परंपराओनो ठीकठोक लाभ लीधो छे । ‘जुगाइजिणिंदचरियं’ (रचनाकाल ई.स. ११०४)मां ऋषभनाथना धनसार्थवाह तरीकेना पहेला भवना वर्णनमां धन एक सवारे जे मंगळपाठक वडे उच्चारतुं मंगळ पद्य सांभळे छे ते नीचे प्रमाणे छे (मुद्रित पाठ अशुद्ध होईने शुद्ध करी आप्यो छे) :

कुमुय-वणमसोहं पउम-संडं सुसोहं
 अमय-विगय-सोयं घूय-चक्राण चक्रं ।
 पसिदिल-कर-जालो जाइ अत्थं मयंको
 उदयगिरि-सिरस्थो भाइ भाणू पसत्थो ॥
 (पृ. ४, पद्यांक ४३)

संस्कृत छाया :

कुमुद-वनमशोभं पद्यषंडं सुशोभं
 अमद-विगत-शोकं घूक-चक्राणां चक्रम् ॥
 प्रशिथिल-कर-जालो याति अस्तं मृगांक
 उदयगिरि-शिर-स्थो भाति भानुः प्रशस्तः ॥

आ नीचे आपेला माघकृत ‘शिशुपालवध’ना जाणीता पद्य (११, ६४)नो ज प्राकृत अनुवाद छे :

कुमुद-वनमर्षाश्री श्रीमदंभोज-खंडं
 त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः ।
 उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुस्तं
 हत-विधि-ललितानां ही विचित्रो विपाकः ॥
 वर्धमानसूरिए आनुं चोथुं चरण छोडी दीधुं छे ।

* * *